

## KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE GÖÇMEN İLİŞKİLERİ AĞININ ÖNEMİ

### THE IMPORTANCE OF MIGRANT SOCIAL NETWORKS IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

Melih GÖRGÜN\*

\* Yrd. Doç. Dr., Yeditepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, melihgorgun@yeditepe.edu.tr

#### ÖZ

*Tarihi, insanlık tarihi kadar eski olan göç olgusu, beraberinde birçok karmaşayı da barındırır. Göç olgusunu açıklamak ve sürecin tüm dinamiklerini anlamak için tek bir yaklaşım geliştirilmesi olanaksız görünmekle beraber, böylesine geniş bir olgu, ulus boyutunda olsun ya da uluslararası boyutta olsun sosyal, kültürel ve ekonomik alanlar ile sürekli etkileşim halindedir. Küreselleşmenin yaygınlaşan, derinleşen ve hızlanan doğası da gözönüne alındığında göç konusu anlaşılması daha da zor bir sürece dönüşür. Küreselleşme, teknolojiden iletişime, ulaşımdan sağlığa birçok alanda büyük dönüşümler sağlarken bir yandan da küresel adalet sorunsalını gündeme getirir. Yoksul ve zengin ülkeler, az gelişmiş, çok gelişmiş coğrafyalar ya da iklimsel farklılıklar dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan insanları huzursuz ederken, toplumların daha iyi hayat standartlarına kavuşma özlemi giderek artar. Bir başka söylem ile göç olgusu da tüm bu gelişmelerle çok yakından ilişkilidir. Sistem içindeki tüm değişkenler ele alındığında, göçmen ilişkileri ağı yaklaşımı, içinde bulundurduğu çeşitli dinamikler sebebiyle diğer yaklaşımlardan farklı özellikler sergiler. Bu çalışmada göç olgusunda sosyal ağların belirleyici unsurları incelenerek konunun dinamiklerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.*

**Anahtar Kelimeler:** Göç, Uluslararası Göç, Göçmen İlişkileri Ağı, Küreselleşme

**Jel Kodları:** F22, K37.

#### ABSTRACT

*The history of migration, which dates as far back as that of humankind, brings with it many complexities. Although it is improbable to define this notion and comprehend all the dynamics of the process from a single point of view, such wide notion has to be in constant interaction with the social, cultural and economic realities both nationally and internationally. Considering the spread of globalization, its acceleration and depth, migration becomes an even more difficult process to comprehend. Globalization – whilst providing countless benefits from technology to communication, transportation to health – brings along the problem of global justice. While the poor and rich countries, the developed and underdeveloped regions, or climatic/environmental differences bother people who live in different parts of the world, the societies' longing for better living standards continue to increase. In other words, the notion of immigration is closely related to these developments. When all the variables within the system are considered, the approach to network of migrants relations display different intrinsic properties as a result of the various dynamics within, than other approaches. The aim of this article is to analyse the defining properties of the social networks within the notion of migration, thus identify the dynamics of the subject.*

**Keywords:** Migration, International Migration, Migration Networks, Globalization

**Jel Codes:** F22, K37.

## 1. KÜRESELLEŞME

Endüstri devriminden itibaren giderek yoğunlaşan karşılıklı ilişkiler sistemleri en kapsamlı tanımını küreselleşme ifadesi ile bulmuştur. Bu kavram aralarında ticaret, iletişim, işbirliği, kültürel etkileşimler başta olmak üzere birçok uluslararası aktör arasında oluşan eğilimlerle alakalı bir süreçtir. Eric Hobsbawm, Devrim Çağı isimli kitabında onsekizinci yüzyılın dünyasını çok büyük olarak tasvir ederken, haberleşme, ekonomik ilişkiler, seyahat ve bilgi paylaşımı gibi konulara atıfta bulunarak, insanlığın henüz emekleme dönemini yaşadığını belirtmiştir. (Hobsbawm, 2008:17) Aslında tasvirde bahsedilen dünya, küreselleşme deneyimini henüz içinde bulunduğumuz yüzyılın gelişmeleri ile yaşamamış olan düzendir.

Küreselleşmenin ne olduğunu ifade etmenin bir yolu da bu kavramın ne olmadığını anlamakla ilintilidir. Bir başka ifade ile küreselleşme süreci ile anlatılan ilişkiler ağı bir topyekün bütünleşme süreci değildir. Kavramın farklı perspektiflerini aşağıdaki satırlarda ele almadan önce sürecin ne olmadığı şu önemli saptama ile desteklenebilir:

*“... Bütünleşme, küreselleşmenin berisinde yer alan bir kavramdır. Diyalektiğin terimleriyle konuşacak olursak, bütünleşme içeriktir, küreselleşme biçim. Küreselleşme teorisi bu içeriğin mutlaka bu biçimi alması gerektiğini savunan, içerik ile biçimi ayrılmaz biçimde birbirine bağlayan, hatta özdeşleştiren bir teoridir. Bu yüzden teorinin ileri sürdüğü biçimin doğruluğuşna inanmayan ama arı anlamında bütünleşmeyi vurgulamak isteyen biri küreselleşme kavramına başvurmamalıdır. Bütünleşme olgusuna küreselleşme adını verebilmek için ek özgül belirlenimler gerekir...”* (Savran, 2008:22)

Castells, küreselleşmenin en çarpıcı özellikleri yatırım, ticaret, kültürel ürünler,

fikirler ve insanlar gibi farklı unsurların artan bir biçimde sınırlar arası dolaşımı ve çok farklı konumlardan kontrol edilen ulusaşırı ağların yaygınlaşması olarak ifade eder. (Castells, 2010: 1) Küreselleşen dünyanın karşılıklı bağımlılık ilişkileri arttıkça, küreselleşme sürecinin yaygınlaşma, derinleşme ve hızlanma<sup>1</sup> özellikleri de giderek yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda dünyanın herhangi bir bölgesinde yaşanan gerek ekonomik, toplumsal, teknolojik ya da kültürel gelişmelerin sadece o bölge ile sınırlı kalması ve dünyanın geri kalanını etkilememesi olanaklar dahilinde değildir.

Karşılıklı bağımlılık özellikle ekonomik ilişkilerde zaman zaman olumlu gelişmeler göstermişse de bilhassa uluslararası kriz dönemlerinde devletler için bir tehdit de oluşturmuştur. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yaklaşık kırk yıllık dönem boyunca dünya gayrisafı milli hasılası üçe katlanmıştır ve liberaller devletlerin hızlı bir biçimde birbirlerine ekleneneceğini düşünmüşlerdir. (Gilpin, 2015:413) Yine bu bağlamda 1950 ve 1980 arası dönemde dünya çapında yoksulluk oranı<sup>2</sup> yaklaşık yüzde elli azalmıştır. (Bourguignon & Morrison, 2002:732-738) Ancak seksenli yılların ortalarına doğru az gelişmiş ekonomilerin borçlarını ödeyememesi ve bu sürecin küresel ekonomik sistemin çarklarını yavaşlatması da ekonomik bağımlılığın önemli olumsuzlukları arasında gösterilebilir.

Küreselleşme sürecinin olumlu sonuçları olduğu kadar, olumsuz izdüşümleri de

<sup>1</sup> Burada sözü edilen yaygınlaşma kavramı, dünyanın herhangi bir yerinde olan bir hadisenin geriye kalan bölgelerde de ciddi sonuçlara sebep olabileceğidir. Örneğin bir ekonomik kriz ya da yeni bir teknolojik gelişme gibi. Derinleşme ise, yaygınlaşma sürecinin sebep olduğu etkilerin yoğun ve güçlü bir şekilde hissedilmesini ifade eder. Küreselleşmenin hızlanma özelliği ile vurgulanmak istenen de, yaygınlaşma ve derinleşme sürecinin yarattığı gelişmelerin çok hızlı bir şekilde yaşanması gerçeğidir.

<sup>2</sup> Yoksulluk oranı ile ifade edilen ekonomik gösterge, günlük 1 Dolar'dan az kazanan insanların dünya çapındaki toplam sayısıdır.

vardır. Bir başka ifade ile tüm uluslararası aktörler, ekonomik kriz, istikrarsızlık ya da göç sorunları ile bir anda yüzleşebilir. Bu büyük denklemin tüm bilinmeyenleri düşünüldüğünde, süreci anlamak ve analiz etmek farklı yaklaşımların geliştirilmesini gerekli hale getirmiştir.

### 1.1. Küreselleşme Sürecine Farklı Yaklaşımlar

Etkilediği ve etkilendiği dinamikler ne olursa olsun, küreselleşen ilişki ağının ekonomik faktörlerle oldukça yoğun bir ilişkisi vardır. Bir yaklaşıma göre küresel düzen ve değişen ilişki biçimleri liberal ekonomi ile yakından ilintilidir ve Ekonominin küreselleşmesi en yalın ifadesi ile artan ekonomik bağımlılıklar ve sınırları aşan boyutta para, servis, hizmet, mal ve işçi akışının yoğunlaşmasıdır. (Fischer, 2003:3)

Bir başka ifade ile liberal ekonomi, serbest piyasa koşulları ve devlet müdahalesinin minimum seviyede olması gerektiği görüşü ile, küreselleşme sürecini hızlandırmıştır. Robert Gilpin'in liberal ekonominin doğası ile ilgili yaptığı şu saptama oldukça önemlidir:

*"... Esasında Liberaller ticari ve ekonomik bağlantıların ülkeler arasındaki barışın kaynağı olduğuna inanırlar, çünkü ticaretin karşılıklı faydaları ve ulusal ekonomilerin genişleyen bağımlılıkları işbirliği ilişkilerini besleyecektir. Siyaset insanları bölerken, ekonomi birleştirecektir. Uluslararası liberal ekonomi, karşılıklı çıkar ilişkileri ve hali hazırdaki duruma bağlılık oluşturacağından uluslararası siyaset üzerinde ılımlı bir etki bırakacaktır..."* (Gilpin, 2015:46)

Küreselleşme uluslararası ekonomik sistem ile entegre olabilmiş ekonomilere şüphesiz önemli fırsatlar sunmuştur. Yine bu bağlamda uluslararası aktörlerin önem sıralaması da sürekli güncellenmektedir. Çok uluslu şirketler, bölgesel işbirlikleri ve uluslararası örgütler hem uluslararası siyasette hem de uluslararası ekonomide her geçen gün etkisini arttırmaktadır. Ayrıca

sürecin dinamik<sup>3</sup> doğası incelendiğinde, uluslararası para akışının hızlanması küreselleşmenin ekonomik etkilerini giderek arttıracaktır.

Bir başka yaklaşıma göre küreselleşme, o kadar da olumlu etkileri olan bir süreç değildir. Bu bağlamda her her uluslararası aktör bir diğeri simetrik olarak (eşit şekilde) entegre olamayabilir. Yani güçlü ve zayıf ekonomiler arasındaki uçurum, küreselleşen ekonomik ilişkiler bağlamında daha da artabilir. Bu görüş aynı zamanda politik ekonominin milliyetçi söylemlerinden de izler taşımaktadır. Daha korumacı ve bir başka söylem ile daha devletçi bir ekonomik sistemde öncelikli hedef sanayileşme ve milli güvenlik olmakla beraber, kendine yeterli bir sistem büyük önem taşımaktadır. Yine bu görüşe ek olarak ekonomik milliyetçiliği savunan görüş, uluslararası ekonomide karşılıklı bağımlılıkların simetrik olmamasından şikayet ederken, bu yapının da uzun vadede bir çatışma unsuru olabileceğini vurgularlar. (Gilpin, 2015:50-51) Ayrıca bölgesel ekonomik entegrasyonlar sonucunda, dışlayıcı bir mekanizma oluşabileceği de bu yaklaşımın öngördüğü esaslardandır.

Küreselleşme ile ilgili bir diğer görüş ise dönüşümcüler olarak adlandırılan gruba aittir. Bu görüş çerçevesinde uluslararası örgütler<sup>4</sup> devlet egemenliğini kırabilecek güce sahiptir ve uluslararası örgütler güçlendikçe devlet otoritesi giderek

<sup>3</sup> Dinamik ifadesi ile vurgulanmak istenen husus, zamanla değişen yapıdır. Herhangi bir sistemdeki dinamik değişkenlerin incelenmesi sonucunda, sistemin geçmiş ve şimdiki yapısı ele alınarak değişimin hangi yöne doğru olduğu belirlenebilir. Gerek fen bilimlerinde gerek sosyal bilimlerde herhangi bir sistemin dinamik olarak irdelenmesi oldukça önemlidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. KIM, D. (1999), Introduction to System Thinking, Pegasus Communications, Willston.

<sup>4</sup> Uluslararası örgütlerin küresel ekonomik ilişkilerdeki ağırlığı giderek artmaktadır. Örneğin Avrupa Birliği genel ekonomik gücü bağlamında ele alındığında bugün dünyanın en büyük ekonomik gücüne sahiptir. Yine bazı çok uluslu şirketler piyasa değerleri bakımından incelendiğinde birçok ülkenin ekonomisinden daha büyük bir ekonomik güze sahiptirler.

azalacaktır. Ve bu sayede küresel bağımlılıklar devletlerin tekelinden çıkarak uluslararası örgütlerin küresel siyaset ve ekonomideki önemi giderek artacaktır.

Küreselleşme, ekonomi, siyaset, uluslararası yaşam standartları, iklim, terör ve benzer konuları yakından etkilerken, küresel göç olgusu da yaşanan bu değişim süreci ile yakından alakalıdır. İnsanların neden göç ettiği birçok sebep ile açıklanabilir. Ekonomik sebepler, yaşam standartları, mesafeler, imkanlar, refah ve bu bağlamda daha iyi bir seviyeye gelebilecek her kriter olasılıklar dahilinde değerlendirilebilir. Küreselleşme sürecinde tüm bu kriterler dinamik bir yapı sergilediğinden, küreselleşme ve göç kavramları modern dünyada iç içe geçmiştir. Küresel göç günümüzde sadece düzenli göçmenleri ve yeni bir coğrafyaya transfer olan işgücünü değil aynı zamanda birçok düzensiz göçmeni, sığınmacı ya da mülteciyi de kapsayan karmaşık bir olgu haline gelmiştir. (Yıldız, 2017:42)

## 2. GÖÇ KAVRAMI

Göç süreci en yalın ifadesi ile insanların geçici ya da kalıcı olarak buldukları coğrafyadan başka bir coğrafyaya hareketi olarak tanımlanabilir. Bununla beraber göç kavramı siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik dinamiklerle yoğun bir ilişki ağı içindedir. Ayrıca göç kavramı tanımlanırken zaman, mesafe ya da kalıcılık gibi unsurlar da dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda mesafe ve zaman boyutu da önemli bir kriterdir. (İnan, 2016:15)

Ülkelerin siyasi, sosyal ya da ekonomik yapılarına bağlı olarak ifade edilebilecek göç tipleri iç göç ya da dış göç olarak da gruplandırılabilir. Genellikle kırsal alandan kent yaşamına ülke içi bir coğrafya değişimi olara adlandırılan göç tipi iç göç olarak ifade edilir. Uzun mesafeli ve ülkeler arası olan coğrafya değişimi ise dış göç ya da uluslararası göç olarak adlandırılır.

Göç süreci ister ulus sınırları içinde, ister uluslararası olsun, bir bakıma değiştirilen coğrafyalar arasındaki farklılıklara cevap

niteliği de taşır. Bu yolculuğun dinamiklerini anlamak, göç sürecinin başlangıç ve bitiş noktalarındaki farklılıkları anlamakla oldukça ilintilidir. Bir başka söylem ile göçün nedenlerini büyük ölçüde bu farklılıklar oluşturur.

Bu denli karmaşık ve etkileri hem kısa vadede hem de uzun vadede çok derin olan bu süreç için, “tüm toplumlar göç olgusunun ürünüdür” tanımı yerinde olur.<sup>5</sup> (Moses, 2006:11) Sosyal bilimlerde uluslararası göç kavramı özellikle endüstri devrimi ile başlamış olmakla beraber, yirminci yüzyılda yaşanan iki büyük dünya savaşı, göç sürecini büyük ölçüde etkilemiştir. Sanayi ülkelerinin yoğunlaşan işgücü talebi, kırdan kente ve az gelişmiş endüstrilerden çok gelişmiş endüstrilere doğru hareketi de arttırmış olup, yaşanan tüm bu gelişmelerin gerek toplumsal, gerek kültürel gerek ekonomik birçok alanda farklı yansımaları ve sonuçları olmuştur.

Küreselleşen uluslararası sistem çerçevesinde uluslararası göçmen sayıları incelendiğinde, göç sürecinin artan önemini Birleşmiş Milletler’in 2015 Göç Raporu’nda beş senelik periyodlar halindeki değişimden de anlamak mümkündür:

<sup>5</sup> Burada yeralan ifadede, tarihsel süreç incelendiğinde dünyadaki tüm toplumların aslında yaşadığı coğrafyayı terkettikten sonra yeni yaşam alanlarına yerleşip, bu yaşam alanları ile olan etkileşimleri sonucunda geçirdikleri değişimden söz edilir. Atıfta bulunulan yazar eserinde bir bakıma insanoğlunun sıklıkla bu tarihsel dönüşümü gözardı edip göç olgusuna kısa vadeli ve dönensel değişimler süreci olarak bakmasını eleştirir. Bir başka ifade ile “göç tarihi insanlık tarihi kadar eskidir” ifadesini vurgular.

Tablo 1: 2000-2015 Yılları Arasında Küresel Göç Rakamları

2000	2005	2010	2015
173.000.000	191.000.000	222.000.000	244.000.000

**Kaynak:** (UN-International Migration Report, 2015:5)

Castles ve Miller uluslararası göç olgusunu şu açıklamayla ifade eder:

“... Soğuk Savaş sonrası dönemi tanımlayan özelliklerden bir diğeri ise uluslararası göçün dünyanın dört bir tarafında belirgin bir şekilde artmasıydı. Uluslararası göç, 1970’li yılların ortalarından bu yana karmaşık bir süreç olarak giderek ivme kazanan küreselleşme hareketi içerisinde kilit bir dinamik olarak yerini aldı...” (Castles & Miller, 2008:3)

### 2.1. Göç Olgusunda Genel Yaklaşımlar

Bugüne kadar göç olgusu ile ilgili tüm değişkenlerin ve dinamiklerin dahil olduğu ve kapsayıcı genel bir göç teorisi geliştirilemedi. Ancak farklı disiplinlerin de yardımıyla konuya çeşitli kriterler bağlamında önemli yaklaşımlar sergilenirken göç konusunun karmaşık doğası biraz daha aydınlandı. Brettel ve Hollifield yaptıkları araştırmalar bağlamında göç olgusunu aşağıdaki disiplinlerle ilişkilendirmiş ve araştırma konularını şu şekilde sıralamıştır:

1. Antropoloji : Göç olgusu, kültürel değişim ve kimlik arasındaki bağlantılar
2. Demografi : Yerleşik toplum ve o topluma göç eden bireyler arası ilişkiler
3. Ekonomi : Ekonomik etkenlerin göç sürecindeki rolü
4. Coğrafya : Sosyo-Mekansal kalıplar ve göç ilişkisi
5. Tarih : Göç olgusu ve dinamiklerinin zamana bağlı değişimi
6. Hukuk : Hukukun göç olgusu üzerindeki etkileri
7. Siyaset Bilimi : Devletlerin göç olgusuna yaklaşımları

8. Sosyoloji : Toplumsal dinamikler ve göç olgusu arasındaki ilişkiler (Brettel & Hollifield, 2015:4)

Göçmenlerin içinde bulunduğu göç sürecinin salt bir yer değiştirme ya da taşınma süreci olarak değerlendirilmesi kesinlikle eksik kalır çünkü bu mobilizasyon çok daha derin anlamlar ve etkiler taşır. Göç ve yerleşme, göçmenin geriye kalan hayatını kuşatabilecek ve sonraki kuşakları da etkileyecek uzun soluklu bir süreçtir. (Castles & Miller, 2008: 28) Göçmenler bu süre zarfında sadece kendilerini, yakınlarını ya da fiziksel eşyalarını değil, yaşam tecrübelerini, yeteneklerini, kültürlerini ve hayallerini de beraberinde götürür. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, göç edenin hem ayrıldığı hem de yolculuk ettiği düzeni etkileyecek unsurları beraberinde barındırdığı bir değişim süreci söz konusudur.

Ravenstein’in ilk olarak 1885 yılında yayımladığı Göç Kanunları<sup>6</sup> adlı makalesinden bu yana göç olgusu farklı biçimlerde sınıflandırıldı ve yaşanan süreç farklı kriterler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Örneğin Everett Lee, süreci itici ve çekici etkenler olarak iki gruba ayırırken<sup>7</sup>, göç kararının nasıl verildiğine dair, yaşanan yer ile ilgili faktörler, gidilmesi düşünülen yer ile ilgili faktörler, işe karışan engeller ve bireysel faktörler başlıkları altında çeşitli sınıflandırmalar yapmıştır. (Lee, 1966:50)

İtici ve çekici unsurlar biraz daha derinlemesine incelendiğinde, bu unsurların

<sup>6</sup> Konu ile ilgili detaylı bilgi E.G Ravenstein’in 1885 yılında Journal of the Statistical Society of London dergisinin 48. sayısında yayınlanan “The Laws of Migration” isimli makalesinden elde edilebilir.

<sup>7</sup> Düşük gelir, kötü hayat standartları, siyasi baskılar ya da ekonomik açıdan gerekli fırsatların olmayışı itici faktörler olarak tanımlanırken, işgücü talebi, yeni çalışma alanları ve fırsatları ya da daha geniş siyasi özgürlükler çekici unsurlar olarak tanımlanır.

altında yatan asıl sebeplerin ne olduğu sorusu gündeme gelir. Bu sebepleri inceleyen William Petersen göç çeşitlerini, ilkel göçler, zorunlu göçler, yönlendirilen göçler, serbest göçler ve kitlesel göçler olarak beş kategoride ele almıştır. (Petersen, 1958: 259-263) Bu bağlamda oluşturulan göç tipleri, bir bakıma bireysel ve toplumsal dinamikleri de hesaba katıp göç sosyolojisi için önemli bir analiz de içerir.

Konunun bir başka önemli boyutu da iklimsel/çevresel faktörlerin göç olgusu üzerindeki etkileridir. Öyle ki iklim değişiklikleri ve doğal afetler, insanların ülke içinde yer değiştirmesine hatta ülkelerini terk etmelerine sebep olabilmektedir. (Ekşi, 2016:13) Hatta iklim göçmenleri (çevresel göçmenler) konusu uluslararası ilişkiler bakımından o denli önemlidir ki, Ekşi'nin de belirttiği gibi, bu konuda işbirliği sağlamak adına milletlerarası birtakım anlaşmalar yapılmıştır. (Ekşi, 2016:14)

Boyd'un da belirttiği gibi uluslararası ekonomik sistem küreselleşen ortamda hızla etki alanını artırır ve bu sayede ulusal ekonomiler, ulusal iş gücü ve uygulanan siyasalar göç alan ya da göç veren ülkeler için daha da önemli hale gelir. (Boyd, 1989:645) 1990 ve 2016 yılları arasında, gelişmekte olan ülkelere yapılan yabancı yatırımın %1800 oranında arttığı ve gelişmiş ülkelere yapılan yabancı yatırımın da %488 arttığı gözönüne alınırsa, küreselleşen uluslararası sistemin ekonomik açıdan ne kadar fazla karmaşık ilişkiler ağı içerdiği daha da netlik kazanmış olur. (unctadstat.unctad.org, 2017)

Göç olgusunu ekonomik dinamiklerle ele alan yaklaşımlar temelde emek ve sermayenin coğrafi açıdan eşitsiz bir şekilde dağılmış olmasına vurgu yaparken, modernleşme sürecine girmiş ya da modernleşmiş endüstri toplumlarının istihdam ihtiyacını da ele alır. (Massey vd., 1993:433) Bu bağlamda ülkeler arası çalışan ücretleri, yetenekli/yeteneksiz işgücü, işgücü piyasasının dinamikleri ve ülkeler bazında her hükümet tarafından

uygulanan işçi/işveren siyasetleri de gözönüne alınmalıdır.

Konunun bir başka önemli boyutu da yurt dışına gidecek olan işçi nüfusunun ileride yaratabileceği olası sorunlarını barındırır. Bu noktada Nermin Abadan Unat'ın incelemesi oldukça önemlidir:

“... Yurt dışına işçi gönderilmesinin, işçi gönderen ülkeler için yarattığı dezavantajların gelecekte de ihmal edilemeyecek boyutlara varacağı anlaşılmaktadır. Akdeniz ülkeleri genellikle nüfusun dağınık yerleşme birimlerinde yaşamakta olduğu ülkelerdir: dağınık tarzda yerleşmiş köylerin bir altyapıya kavuşturulması ancak büyük masraflarla olabilecek ve köylerin tecrit edilmiş bir tarzda yerleşmiş topluluklar olması, gelişme için ciddi bir engel teşkil edecektir. Köylerden uluslararası nitelikte bir demografik erozyonun işlerlikte olması da yolların yapılmasına, elektrikleştirilmesinin gelmesine ve bazı kaynakların getirilmiş bulunmasına rağmen, bu ülkelerdeki köy topluluklarının nüfusca artmasını ve kalabalık merkezler haline gelmesini önlemekte, gelişimlerini engellemektedir.” (Abadan-Unat vd., 1975:4)

Yine ekonomi perspektifi ile ele alındığında, genç ve eğitilmiş nüfusun göç konusuna –uzun vadeli beklentiler ve ekonomik getirilerin önemini düşünerek- yaşı ilerlemiş nüfustan daha meyilli oldukları birçok çalışmada incelenmiştir. Parrado ve Cerrutti bu yaklaşımı “yeteneklerin transferi” adı altında ele alır. (Parrado & Cerrutti, 2003:104)

## 2.2. Sosyo-Kültürel Yaklaşımlar

Yukarda ele alınan farklı perspektiflerin çoğu birbirleriyle bağlantılı olup, göç sürecini ele alan bir başka yaklaşım da sosyo-kültürel kuramlardır. Bu bakış açısı, Denge Kuramı, Merkez-Çevre Kuramı, Göç Sistemleri Kuramı ve Göçmen Ağı Kuramı olarak farklı alt gruplarda sınıflandırılır.

Denge Kuramı daha çok modernleşme düşünürleri tarafından geliştirilmiş olup, dünyanın az gelişmiş ve çok gelişmiş bölgeleri arasındaki göç hareketinin etkileri

üzerine yapılandırılmış bir yaklaşım biçimidir. Bu bağlamda yaşanacak mobilizasyon sürecinde endüstrileşme açısından zayıf ve güçlü ülkeler arasında zaman içerisinde bir dengenin söz konusu olacağını ve göçün modernleştirici bir etkisinin olacağını savunulmuştur.

Merkez-Çevre Kuramı'nda ise gelişmiş ülkelerin merkez unsurları, az gelişmiş ülkelerin çevre ülkeler olarak düşünüleceği ve bu bağlamda göç hareketinin genellikle çevre ülkelerden merkez ülkelere doğru olacağı savunulmuştur. Böylesine tek taraflı bir akış süreci ele alındığında ülkeler arası dengesizliklerin uzun vadede artacağı öngörülmüştür. Bu bakış açısının önemli savunucuları, göç olgusunun göç veren coğrafyayı sürekli kayıplara uğrattırırken kaynakları (insan gücü ve emek açısından) da sürekli tükettiğini savunmaktadırlar. (Çakır, 2011:136)

Bir başka yaklaşım olan Göç Sistemleri Kuramı en yalın ifadesi ile ülkelerin karşılıklı göçmen değişimleri üzerinden kurduğu sistem etrafında şekillenen, ekonomik ve siyasi boyutları ağırlıklı olan yaklaşımdır. Bu okulun mensupları, kurulan bu ilişki ağında ülkelerin ticari yakınlıklarını göç sürecinin önemli bir bağlantı mekanizması olarak düşünürler. (Bean & Brown, 2015:142) Yine bu çerçevede göç sistemleri kuramı göç eden bireyler arası bağlardan ziyade, tarihsel perspektifte ülkeler arası kurulmuş bağlara yoğunlaşır ve uzun vadede göç sürecinin ülkeler arası bağları daha da güçlendireceğini öngörür.

### 2.2.1. Göçmen İlişkileri Ağı

Sözü edilen diğer yaklaşımlar, temelinde çoğunlukla bir kıyaslama ve tercih seçenekleri süreci oluştururken, göçmen ağları yaklaşımı bu bağlamda diğer yaklaşımlardan daha farklı bir yapı sergiler. Öncü göçmenler yoluyla temeli atılan bu bağ sonraki süreçte göç konusuna muhattap olacak bireyler için bir ön model ya da "kullanıcının el kitabı" şeklinde de anlamlandırılabilir. Abadan-Unat'a göre göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkede, eski göçmenler-yeni

göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlantılarından oluşan kişiler arası bağlantılar bütünü olarak ifade eder. (Abadan-Unat, 2002: 18) Massey, oluşturulmuş bu ağın avantajlarını irdelerken sıklıkla "azalan masraflar ve azalan riskler" kavramlarına atıfta bulunur. (Massey vd., 1993: 449)

Nasıl ki her birey sosyal ağlara sahipse (aile bağları, komşuluk ilişkileri, iş arkadaşlıkları vs.) göçmenler de bu bağlamda diğer bireylerden farklı değildir ve ağlar, grupları, toplulukları ve diğer sosyal oluşumları kapsayan açık ilişki şekilleri olarak karşımıza çıkar. (Bartram vd., 2017: 206) O halde bireyin içinde olduğu ve erişim sağlayabildiği tüm sosyal ağlar, hayatını etkileyecek yeni süreçte adaptasyon ve yeni koşullara uyum açısından ona avantaj sağlayacaktır.

Uluslararası göçler ile iç göçler arasında bir kıyaslama söz konusu olduğunda, göçmen ağları olgusunun önemi daha da artar. Başka bir ifade ile uluslararası göçlerde göçmen ağları çok daha kritik bir öneme sahiptir. Uluslararası düzeyde göçmenlerin yüzleşeceği problemler daha da karmaşık olduğu için (izin belgeleri, yasal prosedürler, göçmen statüleri vs.) uluslararası göçmenlerin daha fazla desteğe ve bilgiye ihtiyacı vardır. (Faist, 2002:121) Ayrıca göç serüveni çok karmaşık ve farklı dinamikler etrafında şekillenirken göçmenler, içine dahil olacakları toplumun mevcut düzeni ve adaptasyon süreci büyük önem taşır. Göç süreçleri sonucunda farklı toplumsal grupların karşılaşması ile gerçekleşen etkileşim hem göç eden hem de göç alan toplum için uyum, uyumsuzluk, çatışma ortamı ya da barış ortamı gibi farklı gelişmelere de sebep olabilir. (Erçin & Adıgüzel, 2017: 172)

İnsanlar doğdukları andan itibaren, aileleri, akrabaları, eğitim hayatları, medya ve benzeri kurumlar ile zaman içerisinde kendi davranış kalıplarını oluştururlar. Bu sayede sırası ile değerler, inançlar ve davranışlar yapısı da şekillenmiş olur. Bir başka ifade ile insanlar davranış kalıplarını bir şekil

toplumsallaşma ile öğrenirler. Göç, göçmenlerin doğal toplumsallaşma sürecini kesintiye uğratar ve göç edenlerin eski toplumsal normlara göre bildiği neredeyse her şey geçerliliğini yitirir. (Adıgüzel, 2016:173) Sonuç olarak göçmenlerin yüz yüze geleceği yeni bir toplumsallaşma süreci başlar ki bu da göçmenlerin başa çıkması gereken önemli sorunlardan biri olarak ifade edilebilir.

Göç hareketleri sürecinde göç alan ülkeler de ulusal göç siyasetlerinde yeni stratejiler geliştirmek durumunda kalırlar. Hükümetler, toplumsal barışı ve entegrasyon sürecini zaman zaman çokkültürlülük tarzı siyasi çözümler ile şekillendirirken zaman zaman da asimilasyon (eritme potası/akültürasyon) gibi olumsuz yaklaşımlar sergileyebilirler. Demek ki hem göç eden bireyler hem de göç alan toplumlar açısından sosyo-kültürel bir boyut da ortaya çıkmaktadır.

Göçmenler açısından aşılması zor bir engel olan uyum süreci sorunu, hedef ülke/toplum açısından da, doğru bir altyapı ile sağlıklı bir entegrasyon süreci yönetimi gerçeği vardır. Genel olarak ifade edilirse entegrasyon göçmenlerin hedef ülkeye vardıklarında yaşadıkları değişim sürecini ifade eden bir tanımlamadır. (Bartram vd., 2017:181 ) Aksi durumlarda, yani hem uyum sürecinin hem de entegrasyon süreci yönetiminin rasyonel olarak sağlanmadığı bir durumda hem göçmenler hem de ev sahipleri açısından sorunlu bir süreç başlayacaktır. Karmaşık toplumlardaki farklılıklar nasıl çözümlenmelidir?

Uzlaşma da çatışma da olası cevaplar arasındadır. Bu alternatifler gerek göçmenler, gerek ev sahibi toplum açısından merak uyandıran durumlardır. Göçmen ilişkileri ağırları yine bu bağlamda göçmenlerin sağlıklı bir uyum süreci geçirmesine olanak sağlayacak bir yol gösterici unsur olarak karşımıza çıkar.

Göçmenlerin sağlık durumları da göç süreci bakımından ele alınması gereken bir başka önemli konudur. Hedef ülkenin beslenme alışkanlıkları, bu alışkanlıkların sağlık üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkileri,

hedef ülkenin çevresel/iklimsel şartlarına uyum gibi önemli konular göçmenlerin sağlığını doğrudan etkileyebilecek hususlardır. Bu denli hassas ve sorun teşkil edebilecek konularla da ilgili göçmen dayanışma ağları yol gösterici bir unsur olarak hesaba katılabilir. Göçmen ağırları, göçmenlerin sağlıklarını, bazen sağlık hizmetlerini almak için ziyaret ettikleri, köken ülkeleride olduğu gibi, sağlık hizmetlerine ulaşımını destekleyerek koruyabilir. (Bartram vd., 2017:211-212) Ayrıca, göçmenlerin hedef toplumun ve yeni coğrafyanın beslenme biçimlerine uyum sürecini kolaylaştırması bakımından, köken ülkenin beslenme alışkanlıkları ve biçimlerine, bir başka ifade ile göçmenler için geleneksel sayılabilecek olan beslenme tarzını en azından bir süreliğine devam edebilmesini sağlayabilecek koşulların oluşturulmasında, yine göçmen ağlarının yardımları ve yol göstericiliği önemlidir.

Eğitim ve dil konuları da göçmenlerin yaşayacağı potansiyel sorunlardan biridir. Şüphesiz bu iki konu, uyum sürecini de yakından etkileyecektir. Özellikle genç göçmen nüfusun hedef ülkeye entegrasyonu açısından eğitim konusu büyük hassasiyet taşır. (Akıncı vd., 2015:71) Göçmenlerin yaşayacağı yeni coğrafyanın dilini öğrenirken, eğitim sistemine de katılıp kendilerini ya da çocuklarını yetiştirmeleri ve sisteme adapte olmaları oldukça önemlidir.

Ortak bir göç tecrübesine sahip olmak ve bu süreç boyunca yaşanan benzer sorunlar, sonrasında da yeni gidilen ülkedeki sosyo-kültürel çevrede varoluş çabası göçmenler arasındaki ilişki ve dayanışma sürecini güçlendirir. Siyasi, dini ya da kültürel amaçlı kurulan dernekleri bir birleştirici unsur olarak göstermek yanlış olmaz. Guilmo ve Sandron'un da altını çizdikleri gibi, göç eden bireyler, geride bıraktıkları çevreye ve düzene benzer yapıda bir mikro düzeni yeni göç ettikleri coğrafyada kurma eğiliminde oldukları gibi bu tecrübeyi daha önce yaşamış olanlar sonradan gelenlere yardımcı olma eğilimindedirler. (Guilmo & Sandron, 2001:146)



Göçmen ağları yaklaşımı altında göç akımı nisbi anlamda seçici bir niteliğe sahiptir. Ve bu özellik ağ yaklaşımının bir başka önemli gerçeğidir. İşte bu seçim aşamasında, göçmen ağları seçimi yapacak olan birey ya da gruplara önemli bir model oluşturur. Bu bağlamda Bartram ve arkadaşlarının yaptığı saptama önemlidir:

“... İnsanlar basitçe dünyanın etrafına bakıp, nereyi seçip gitmek istediklerine soyut olarak karar veremezler. Göç riskli olabilir ve çoğu potansiyel göçmenler göç edecekleri zaman riskleri azaltma arayışındadırlar ve o nedenle onlara yardım edebilecek bireylerin ve kuruluşların var olduklarını bildikleri yerlere gitmeyi tercih ederler...” (Bartram vd., 2017:207-208)

Böylece sosyal ağlar göç sürecini daha kolay ve olanaklı hale getirmek için insanların ihtiyaç duyduğu bağlantı türlerini sağlar ve bu sayede daha önce göç edenlerle potansiyel göç ediciler birbirlerine bağlanmış olurlar. Bir başka ifade ile göçmen ilişkileri ağlarının bir başka önemli ayırt edici özelliği ise göçe sebep olabilecek unsurlarla beraber, göç sürecinin devamına etki eden ve sürece muhattap tüm bireyleri ve coğrafyaları birbirine bağlayan bir yapısı olmasıdır. Ayrıca sosyal ağların alternatif kurulum biçimleri ile ilgili köken ülke ve hedef ülke arası evlilikler ve akraba ziyaretleri de önemli bir yere sahiptir. (Boyd, 1989:650-651)

Göçmen ağlarının bir başka önemli boyutu da konunun ekonomik yansımalarıdır. Göçmenler ekonomik açıdan da bir birliktelik ve ilişki ağı içinde olabilir. Yani göçmenler, oluşturulmuş sosyal ağlar sayesinde yeni iş imkanları bulabilirler. Örneğin Amerika ve Birleşik Krallık'ta sıklıkla rastlanan “Çin Mahallesi, Küçük İtalya, Kore Mahallesi” ya da Almanya’da Türklerin yoğunlukta olduğu bölgelerde “Türk Mahallesi” olarak adlandırılan bölgeler oluşturması, bu bölgelerde etnik ve kültürel anlamda benzer koşulların ve iş imkanlarının sağlanması ile göçmenler arası ekonomik bir destek mekanizması da kurulmuş olur. Bu tarz oluşumlar uzun

vadede köken ülke ve hedef ülke arasında sağlanan para transferlerine de dönüşüp sınırlar ötesi ekonomik boyutlara da olanak sağlayabilir.<sup>8</sup>

## SONUÇ

Küreselleşme süreci özellikle ekonomi, teknoloji ve bilişim alanlarında insanoğluna çığır açan fırsatlar sağlarken farklı boyutlarıyla da çeşitli problemleri beraberinde getirmiştir. Çevresel problemler, küresel adalet, terör ve göç bunlardan sadece bazılarıdır. Göç olgusu, ister düzenli ya da planlanmış olsun ister düzensiz olsun (sığınmacılar, mülteciler, yasa dışı göçmenler vs.) küreselleşen ilişki ağı içimde birçok sorunu beraberinde getirir. Bu bağlamda küreselleşme ve göç olguları birbirini etkileyen sürekli bir döngü, bir başka ifade ile bir çeşit neden sonuç sarmalını andırır.

Çeşitli sebeplerden dolayı mevcut durumlarından rahatsız olan insanlar için göç konusu bir çıkış yolu alternatifi olarak değerlendirilirken, karar alma süreci ve sonrasında izlenecek süreçte, olası birçok problemden söz etmek mümkündür.

Ele alınan perspektiflerde belirtildiği üzere, göçmen ağlarının göç sürecine birçok önemli etkisi vardır. Gerek kişiler arası olsun gerek kurumlar arası olsun oluşturulan bu ağlar sayesinde göç edecek insanların karar alma süreçleri derinden etkilenir. Ortak ya da benzer bir göç tecrübesine sahip olan bireyler, oluşabilecek potansiyel sorunlarla ilgili birbirlerine yardımcı olabilir ve süreç boyunca doğabilecek risklerin minimum düzeyde tutulmasına katkıda bulunabilirler.

<sup>8</sup> Örneğin Almanya'nın Köln kentinde bulunan Türk Mahallesi'nde açılmış olan gıda, giyim ya da süs eşyaları mağazalarında gerek beslenme gerek giyim gerekse eşya bazında olsun, geleneksel motifler ve ürün yelpazeleri de sıklıkla yer alır. Bu sektörlerde genellikle aynı kökene mensup insanlara iş olanakları sağlanırken, genel tedarik ve taşıma süreci düşünüldüğünde, ülkeler arası ekonomik bir boyuttan da söz etmek gerekir.

Göç edilecek yer ile ilgili resmi prosedürler, izinler ve yeni düzene uyum sağlayabilme göç edecek olan birey ya da bireylerin karşılaşabileceği olası problemlerin başında gelir. Sürecin ekonomik boyutu da düşünüldüğünde, göç olgusu daha da karmaşık ve hesaplanabilmesi zor bir denkleme dönüşür. Ayrıca göç süreci ele alındığında iki farklı toplumun birbiri ile karşılaşmasında ortaya çıkabilecek yeni etkileşim ve ilişki kurma biçimlerinin farklı bir kültürleşme sürecine de sebep olacağı unutulmamalıdır. Bu bağlamda hemşehrilik, akrabalık ya da göçmenlerin oluşturduğu ve dahil olduğu ağlar, genel sürecin sorunlarını en aza indirme kaygısı ile oluşturulmuştur.

Hedef ülke/toplum ve göç eden bireyler düşünüldüğü zaman gerek hedef ülkedeki siyasi mekanizma gerek ev sahibi toplum gerek göç edenler, sağlıklı bir uyum süreci yaşanması ve sosyo-kültürel sorunların yaşanmaması için gerekli stratejileri izlemelidir.

Göç sürecinin başlamasıyla, göçmenlerin karşılaşabileceği ve göçmen ilişki ağları yardımıyla çözülebilecek sorunlar özetle şu şekilde sıralanabilir:

1. Karar Alma Süreci
2. Yasal Prosedürler ve İzinler

#### KAYNAKÇA

1. ABADAN-UNAT, N. (2002), *Bitmeyen Göç*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
2. ABADAN-UNAT, N. & Keleş, R. & Penninx, R. & Renselaar, H. & Velzen, L. & Yenisey, L. (1975), *Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme: Göç ve Gelişme* (Çev. Ünsal Oskay), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İskan ve Şehircilik Enstitüsü, Ankara.
3. ADIGÜZEL, Y., (2016), “Göçmenlerin Kültürel Entegrasyonu”, Esen, A., Duman, M. (Ed.), *Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*, WALD Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 171-194.
4. AKINCI, B., NERGİZ, A., GEDİK., E., (2015), “Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, No.2, s. 58-83.
5. BARTRAM, D. & POROS, M. & MONFORTE, P. (2017), *Göç Meselesinde Temel Kavramlar* (Çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay), Hece Yayınları, Ankara.
6. BEAN, F. D., BROWN, S. K. (2015), “Demographic Analyses of Migration”, Brettel, C. B., Hollifield, J. F. (Ed.), *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, Routledge, New York.

3. Hedef Ülkenin Kanunları, Göçmen Siyaseti
4. Göçmenlerin Sahip Olduğu Haklar
5. Sağlık
6. Eğitim
7. Ekonomik Sıkıntılar ve İş İmkanları
8. Uyum Süreci (Toplumsal ve Kültürel Süreç, Adaptasyon)
9. Dil

Göçmen dayanışma ağları ve sosyal ağlar, göçe sebep verecek ve bireylerin karar alma mekanizmasını etkileyen önemli unsurlar oldukları gibi göçün devamlılığını sağlayabilecek etkili mekanizmalar olarak da karşımıza çıkar. Bu yapılar özellikle olası risk unsurlarını en alt seviyede tutabileceği gibi sürece dahil olacak yeni göçmenler için de bir yol haritası işlevi görürler.

Göçmen ilişki ağları yaklaşımı, sürekliliği ve organik yapısı bakımı ile diğer yaklaşımlardan daha farklı bir konuma sahiptir. Bu yaklaşım, göç olgusunun neden-sonuç ilişkilerinden çok, göç sürecini ayakta tutmaya yarayan ve göç edecek birey ya da bireylerin bağlı olacakları yeni yaşam alanlarında daha kolay ayakta durmalarını sağlayacak dinamiklere sahiptir.

7. BOYD, M. (1989), "Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas", *The International Migration Review*, No. 3, s. 638-670.
8. BOURGUIGNON F., MORRISON, C. (2002), "Inequality among World Citizens: 1820-1992", *The American Economic Review*, No. 4, s. 727-744.
9. BRETTEL, C. B., HOLLIFIELD, J. F., (2015), *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, Routledge, New York.
10. CASTELLS, M. (2010), *The Rise of the Network Society*, Wiley-Blackwell Publications, Oxford.
11. CASTLES, S. & MILLER, M. J. (2008), *Göçler Çağı. Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri* (Çev. B. Uğur Bal ve İbrahim Akbulut), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
12. ÇAKIR, S. (2011), "Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, N.24, s. 129-142.
13. EKŞİ, N. (2016), "İklim Mültecileri", *Göç Araştırmaları Dergisi*, No. 2, s. 10-58.
14. ERÇİN, Ö., ADIGÜZEL, Y. (2017), "Fransız Kamusal Alanında Bütünleşme Stratejisi", *Göç Araştırmaları Dergisi*, No.1, s. 170-188.
15. GILPIN, R. (2015), *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Polisiği* (Çev. Murat Duran, Selçuk Oktay, Kadir Ceyhan, Gürkan Polat), Kripto Yayınları, Ankara.
16. GUILMOTO, C. & SANDRON, F. (2001), "The Internal Dynamics of Migration in Developing Countries", *Population: An English Selection*, No.2, s. 135-164.
17. HOBBSAWM, E. (2008), *Devrim Çağı:1789-1848* (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınlar, Ankara
18. FAIST, T. (2002), *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, Oxford University Press, New York.
19. FISCHER, S. (2003), "Globalization and Its Challenges", *The American Economic Review*, No. 2, s. 1-30.
20. İNAN, C.E. (2016), "Türkiye'de Göç Politikaları: İskan Kanunları Üzerinden Bir İnceleme", *Göç Araştırmaları Dergisi*, No:3, s. 10-33.
21. LEE, E. (1966), "A Theory of Migration", *Demography*, No.1, s. 47-57.
22. MASSET, D. & ARANGO, J. & HUGO, G. & KOUAOUCI, A. & PELLEGRINO, A. & TAYLOR, E. (1993), "Theories of International Migration: A Review and Appraisal", *Population and Development Review*, No. 3, s 431-466.
23. MOSES, J. W. (2006), *International Migration: Globalization's Last Frontier*, Zed Books Ltd., New York.
24. PETERSEN, W. (1958), "A General Typology of Migration", *American Sociological Review*, No.3, s. 256-266.
25. PARRADO, E., CERUTTI, M. (2003), "Labor Migration between Developing Countries: The Case of Paraguay and Argentina", *The International Migration Review*, No.1, s. 101-132.
26. SAVRAN, S. (2008), *Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*, Yordam Kitap Basım ve Yayın Ltd. Şti., İstanbul.
27. UNITED NATIONS, (2016), *International Migration Report-2015*, Department of Economic and Social Affairs, New York.
28. YILDIZ, A. (2017), "Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık", *Göç Araştırmaları Dergisi*, No.1, s. 36-68
29. (<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 03.11.2017)